

Problematyka żydowska w Biblii księdza Jakuba Wujka z 1599 roku. Studium źródeł¹

The Jewish Issues in Wujek's Bible 1599.
A Study of Sources

RAJMUND PIETKIEWICZ

Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu
e-mail: pietkiewicz@pwt.wroc.pl
ORCID: 0000-0002-1883-8720

Abstract: The author, on the basis of the study of the commentaries and prefaces to Wujek's Bible of 1599, depicts the image of the Jews, their language and their customs as it was presented by Jakub Wujek and his contemporaneous fellow Jesuits. The author refers to the sources of the information contained in Wujek's Bible, evaluates it in the context of the religious situation in the Renaissance Polish-Lithuanian Commonwealth and attempts at establishing the realm and power of the influence it had on readers.

Keywords: Wujek's Bible, Jews, Bible translations into Polish, Renaissance

Słowa kluczowe: Biblia Wujka, Żydzi, przekłady Biblii na język polski, renesans

- ¹ Artykuł o Żydach i ich języku w Biblii ks. Jakuba Wujka ukazał się niedawno w języku angielskim (zob. R. Pietkiewicz, „Jews and Their Language in Wujek's Bible 1599”, *WrPT* 26/1 [2018] 9-18). W 2018 r. pojawiły się jednak dwie znaczące prace poświęcone źródłom Wujkowego komentarza do Biblii: P. Nicko-Stepień, *Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych* (Dys. PWT; Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny 2018); T. Rubik, „Czy Jakub Wujek znał angielski? «Nowy Testament» z 1593 roku i angielskie źródło jego paratektu”, *PaL* 109/4 (2018) 235-250. Obydwie prace poszły badawczym tropem wyznaczonym pod koniec ubiegłego wieku przez D. Fricka (*Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551-1632)* [Modern Philology 123; Berkeley, CA – Los Angeles, CA – London: University of California Press 1989] 154, przyp. 66; „Anglo-Polonica. The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible”, *PRev* 36/1 [1991] 47-67), który zauważył zależność Wujkowych komentarzy do Nowego Testamentu z 1593 r. od *The New Testament* wydanego w Rheims we Francji w 1582 r. W świetle wyników tych badań przepracowano i zmodyfikowano część wniosków z angielskojęzycznego artykułu, poszerzono bazę źródłową przebadanych tekstów, co pozwoliło na nakreślenie bardziej obiektywnego obrazu problematyki żydowskiej w Biblii Wujka oraz źródeł prezentowanych tam poglądów. Niniejszy artykuł publikuje wyniki badań prowadzonych w ramach projektu „Biblia Polonorum” (7/2018) finansowanego z dotacji na utrzymanie potencjału badawczego przyznanej przez MNiSW na rok 2018.

WXVI w. dokonała się w Rzeczypospolitej recepcja zachodnioeuropejskiej filologii biblijnej oraz studiów biblijnych podejmowanych przez humanistów i przedstawicieli różnych wyznań chrześcijańskich. Najbardziej rozpowszechnionym jej rezultatem były tłumaczenia Pisma Świętego na język polski zaopatrzone w różnego rodzaju komentarze. Prace te, przeznaczone dla dobrze i średnio wykształconych odbiorców, miały szerokie oddziaływanie społeczne. Najpopularniejszym staropolskim przekładem Pisma Świętego na język polski była Biblia w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka, który pracował nad tym przekładem przez wiele lat, wydając stopniowo rezultaty swojej pracy². Najpierw w 1593 r. ukazał się *Nowy Testament*, następnie w 1594 r. *Psalterz Dawidów*³. Prace nad tłumaczeniem całości Biblii ks. Wujek zakończył w 1596 r. Po jego śmierci (zm. 27 VII 1597) tekst Biblii został zrewidowany i poprawiony przez komisję pięciu jezuitów (Justus Rab, Jan Brant, Marcin Łaszcz, Adrian Radziwiński, Stanisław Grodzicki) i wydany drukiem 25 sierpnia 1599 r.⁴ Tekst przekładu całej Biblii jest więc Wujkowy, ale z poprawkami komisji. Pozostałe – wymienione wyżej edycje – ukazały się za życia Wujka i były drukowane pod jego własnym nadzorem. Jak pokazują najnowsze badania Pauliny Nicko-Stępień i Tadeusza Rubika⁵, komentarze do tekstu zostały opracowane na podstawie angielskojęzycznego Nowego Testamentu z Rheims⁶, *Disputationes de controversiis Christianae Fidei* Roberta Bellarmina⁷, wcześniejszych przekładów Biblii na

2 Pierwsze próby przekładowe ukazywały się w Wujkowych postyllach, które wychodziły począwszy od 1573 r. Najpierw Wujek korzystał w nich z Biblii Leopoldy, a następnie posługiwała się własnymi tłumaczeniami tekstów biblijnych (zob. K. Estreicher [red.], *Bibliografia polska* [Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1939] XXXIII, 389-398; R. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim. I. Od początku do 1638 roku* [Poznań: Pallottinum 2016] 455). W 1584 r., podczas prowincjalnej kongregacji jezuitów w Kaliszu, jezuita podjął decyzję o nowym przekładzie Biblii na język polski. W 1585 r. uzyskali w Rzymie zgodę papieża na tłumaczenie. Prace przekładowe zlecono Wujkowi (zob. W. Smereka, „Wstęp”, „*Nowy Testament*” w przekładzie Ks. Dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593 [red. W. Smereka] [Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne 1966] XXVII-XXVIII).

3 NT1593; *Psalterz Dawidów teraz znowu z łacińskiego, z greckiego i z żydowskiego na polski język z pilnością przełożony i argumentami i annotacjami objaśniony* [...] (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1594).

4 B1599. Na temat daty wydania zob. J. Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u ś. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)* (*Scriptores Rerum Polonicarum* 7; Kraków: Akademia Umiejętności 1881) 239, 269 oraz B1599, k. *3r. Odnośnie do składu komisji zob. też przyp. 17 i 18.

5 Nicko-Stępień, *Nowy Testament*; Rubik, „Czy Jakub Wujek znał angielski?”; zob. też Frick, „Anglo-Polonica”.

6 NTR1582.

7 *Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice* (Ingolstadii: Sartorius 1587). Całość tego dzieła ukazała się drukiem w latach 1586-1593. Od listopada 1593 r. do lutego 1594 r. Wujek wraz ze Stanisławem Grodzickim przebywali w Rzymie, gdzie brali udział w kongregacji generalnej. Tam też osobiście spotkali się z Bellarminem, z którym Grodzicki nawet się zaprzyjaźnił i „prawie każdą wolną chwilę spędzali

język polski, do których Wujek odnosił się i z którymi polemizował⁸, oraz innych źródeł, które trudno dziś zidentyfikować. Redagując komentarze do tekstów biblijnych Wujek mógł wykorzystywać także swoje wcześniejsze prace, np. *Postyllę* czy dzieło *O Bóstwie Syna Bożego i Ducha Świętego* z 1590 r.⁹ Jeśli chodzi o komentarze do tekstu biblijnego, to prace redakcyjne mogły być wykonane przez samego Wujka lub przez osoby, które mu pomagały – mógł to być zespół złożony z co najmniej dwóch osób. Ostatnie badania nad źródłami komentarzy do biblijnych przekładów Wujka pokazują, że w dużej części nie stanowiły one jego autorskiej pracy, ale były rezultatem recepcji osiągnięć komentarzowych autorów zachodnich¹⁰. Jeśli chodzi o Nowy Testament to komentarze z 1593 r. są prawie identyczne z tymi z B1599. Trudno precyzyjnie ocenić ewentualne interwencje komisji w tekst komentarzy do Starego Testamentu, gdyż poza *Psalterzem* z 1594 r. brak materiału porównawczego (rękopisy Wujka nie zachowały się). Wstępne badania przeprowadzone przez T. Rubika na Wujkowym *Psalterzu* sugerują, że interwencje te nie były liczne¹¹.

Biblia z 1599 r. została zaopatrzona w obszerną przedmowę do czytelnika, zatytułowaną *Apparatus sacer, to jest przygotowanie do pożytecznego czytania Pisma Ś[więtego]*¹². Według Władysława Smereki autorem przedmowy był Marcin Łaszcz¹³. Niestety Smereka nie podał, na jakiej podstawie ustalił autorstwo

razem, omawiając bieżące sprawy zakonu i metod zwalczania reformacji” (K. Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki* [Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1973] 102-103). Była to bardzo dobra okazja dla polskich jezuitów, aby zaopatrzyć się w egzemplarze *Disputationes* i przywieźć je do kraju. Na temat zależności Wujkowych komentarzy od dzieł Bellarmina zob. T. Rubik, „Grzech bałwochwalstwa jest nie w czynieniu bałwanów albo obrazów” – przekład Biblii Jakuba Wujka wobec problemu przedstawień kulturowych”, *RPrz* 54/2 (2018) 39-42.

8 Chodzi tu głównie o Nowy Testament w tłumaczeniu S. Murzynowskiego, wydany w Królewcu w latach 1551-1553, *Biblię brzeską* z 1563 roku, prace przekładowe Sz. Budnego (Biblia z 1572 r. oraz Nowy Testament z 1574 r. i jego wariant z 1589 r. Na temat wariantów druków Budnego zob. R. Pietkiewicz, „Nowe «pilne weźrzenie» w biblijne przykłady Szymona Budnego”, *Abychmy w ten przekład pilnie weźrzeni. Wobec tłumaczenia tekstów dawnych* [red. A. Bielak] [Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2014] 129-146) i Nowy Testament w tłumaczeniu M. Czechowica z 1577 r.

9 Zob. Estreicher (red.), *Bibliografia polska*, XXXIII, 381; Rubik, „Czy Jakub Wujek znał angielski?”, 247.

10 Obok wyżej wymienionych prac (zob. przyp. 1) warto wspomnieć tu także inne publikacje P. Nicco-Stępień poświęcone źródłom komentarzy do biblijnych przekładów Wujka: „Wulgata Lowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13-20”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 59 (2015) 47-66; „Louvain Edition of the Vulgate and the New Testament in the Translation by Jakub Wujek from 1593 Study of Matthew 16:13-20”, *ORP* 61/SI (2017) 147-166; „Źródła dla komentarza tekstowego Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Dz 2, 14-36”, *ORP* 61 (2017) 235-257.

11 Rubik, „Czy Jakub Wujek znał angielski?”, 249-250; *idem*, „Zgromadzenie marnych” – „zbór marności”. Ingerencje cenzorów w Psalterz przekładu Jakuba Wujka, *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych* (red. A. Bielak – W. Kordyżon) (Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2017) 213-231.

12 Tekst ten znajduje się na nieliczbowanych kartach, sygnowanych od *1v do ***5r.

13 Smereka, „Wstęp”, XXXIII.

tego tekstu. Wydaje się jednak, że mógł on mieć rację, gdyż za Łaszcwowym autorstwem *Apparatus sacer* przemawiają dwa argumenty. Po pierwsze, autor *Przygotowania* wypowiada się na przemian w pierwszej osobie liczby mnogiej i pojedynczej. W liczbie mnogiej pisze, gdy odnosi się do przekładu, rewizji i przygotowania tekstu do druku¹⁴, w pojedynczej zaś – gdy odnosi się do autorstwa *Apparatus sacer*¹⁵. Z wypowiedzi tych można wnioskować, że tekst *Przygotowania* pisała jedna osoba należąca do komisji pięciu jezuitów, którzy dokonali rewizji przekładu. Po drugie, tekst *Apparatus sacer* został podpisany: „W Krakowie u Ś. Barbary, dnia 24 Augusty, który jest Ś. Bartłomieja, od Narodzenia Pana i Boga naszego. M.D.XCIX”¹⁶. A więc jego autor musiał przebywać w sierpniu 1599 r. w Krakowie. Kongregacja prowincjalna w Pułtusk wznaczyła w sierpniu 1597 r. pięciu rewizorów Biblii, którzy zakończyli swoją pracę w maju 1598 r. w Poznaniu. Z dostępnych źródeł można wnioskować, że prace przebiegały etapami. Najpierw pracowała grupa trzech cenzorów (Brant, Radziwiński i Grodzicki)¹⁷, a pod koniec edycji cała piątka¹⁸. Po zakończeniu

14 „[...] żeby co w tekście naszym czego niedostawało [...]”; „Mamy tego przykład i w łacińskim tłumaczu, który wołał prostą łaciną to wyrazić, co właśnie Duch Ś. mówił, niż gładkimi słowy co inszego niż Duch Ś. napisał, mówić. Niechajże się i nam nie dziwują, jeśli rzeczy samej folgując, mowy prostej i szczerzej używamy. [...] Woleliśmy tedy po prostu z Duchem Ś. mówić, niż z dworskimi ludźmi, a zwłaszcza z heretikami nowych słów używać”; „[...] skoro Teologowie na to naznaczeni przejrzeli i z łacińską Vulgatą znieśli, zaraz jako najrychlej bydź mogło na świat wydajemy” (B1599, ***4r-5r).

15 „Jużem przedtym powiedział, jako potrzebnie ta Biblia jest wydana. Jeszcze dam o tym sprawę co się w tym przetłumaczeniu zachowało”; „Kończąc już tę przedmowę, Czytelniku miły, przypomnęć jedną rzecz dla pociechy twojej”; „Nie mogę przepomnieć, bo i sam nieboszczyk zawždy wystawiał wielką łaskę Jaśnie oświeconego Pana, Księdza Stanisława Karnkowskiego [...]” (B1599, ***4r-5r).

16 B1599, ***5r.

17 W kronice kolegium poznańskiego czytamy: „Nec parum honoris addit Collegio censura Bibliorum a P. Wuieco hoc anno pie defuncto, versorum in Polonicam linguam. Erat hic labor a P. Provinciali tribus patribus designatis, qui integro anno magno studio et industria fuit absolutus” (Rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, Nr 5198, Annales Collegii Posnaniensis, t. I, f. 39, Annus 1598; cyt. za K. Drzymała, „Wpływ ks. Stanisława Grodzickiego T.J. na tłumaczenie «Biblii» ks. Jakuba Wujka T.J.”, *PS* 4/1 [1951] 78). W biografii Raba napisanym po jego śmierci: „Cum etiam his omnibus, linguae hebraeae peritia accessisset, egregiam operam suam in versione Bibliorum Polonicorum praestitit, ei enim et P. Stanislae Grodicio, P. Adriano Radziwiński, P. Ioanni Branto revisio huius versionis, post mortem P. Iacobi Wuieci commissae erat” (Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego*, 64).

18 Źródła podają: „Post mortem vero eius [tzn. Wujka – przyp. RP] ex Congregatione Provinciali hoc anno [tzn. 1597] in Augusto celebrata 5 Patres Theologi nempe Stanislaus Grodzicki, Adrianus Radziszewski [sic! w rzeczywistości: Radziwiński – przyp. RP], Iustus Rabus, Ioannes Brantus, Martinus Lascius designati erant, qui eius versionem reviderent. Itaque Posnaniae praedicti patres, dum semestri [tzn. sześć miesięcy – przyp. RP] spatio accurate Bibliam praedictam recognoscunt iuxta praescriptum Concilii Tridentini, et eandem edi posse ac debere significant, liberalissimi Principis Stanislae Karnkowi, Fundatoris Collegii Calisiensis, Archiepiscopi Gnesnensis impensa edita sunt magno fructu omnium Cracoviae anno 1599, 25 Augusti, ut suo loco videbimus” (Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego*, 238-239). W tym miejscu należy zaznaczyć pewną nieścisłość, która pojawia się w badaniach dotyczących chronologii prac komisji. J. Poplatek („Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka T.J. i program dalszej pracy”, *PS* 3/1-2 [1950] 65), usiłując pogo-

rewizji członkowie komisji rozjechali się po kraju, obejmując posługi w różnych miejscowościach. Jan Brant 10 września 1598 r. został rektorem kolegium w Pułtusku, ale na początku 1599 r. opuścił tę placówkę i wyjechał do Rzymu, skąd powrócił dopiero w 1601 r.¹⁹ Stanisław Grodzicki do 22 maja 1598 r. pełnił urząd rektora w Poznaniu, po czym udał się do Lwowa, gdzie został kaznodzieją katedralnym i pełnił tę posługę przez sześć lat²⁰. Kazimierz Drzymała podaje jeszcze, że w 1599 r. uczestniczył w kongregacji prowincjalnej w Poznaniu²¹. Adrian Radziwiński we wrześniu 1598 r. został dyrektorem nowo powstałego studium teologicznego w Poznaniu, które miał przekształcić w akademię, jednak już pod koniec 1599 r. został odwołany do Lwowa²². Nie udało się dokładnie ustalić co Justus Rab robił od maja 1598 r. do sierpnia 1599 r. Drzymała pisze, że wraz z Łaszczem pilnował druku Biblii²³. Jan Poplatek natomiast podaje, że kongregacja prowincjalna w sierpniu 1597 r. „poleciała cenzorom dołożyć wszelkich starań, by przekład całej Biblii wreszcie poszedł do druku. Najwięcej w tej sprawie mieli się zasłużyć Rab i Łaszcz”²⁴. Mieczysław Bednarz natomiast twierdzi:

W r. 1597 stała się znowu aktualna sprawa rewizji polskiego przekładu Biblii Wujka. R.[abb] udał się do Poznania i tam z Grodzickim, Adrianem Radziwińskim, Janem Brantem i Marcinem Łaszczem doprowadzili dzieło do końca. W l. 1598-9 był R.[abb] po raz trzeci w Lublinie, a potem w Wilnie. W r. n. przebywał w Krakowie²⁵.

Sprawa czuwania Raba nad drukiem Biblii w Krakowie nie jest więc pewna. Z innych źródeł wiadomo, że Łaszcz nadzorował w Krakowie druk Biblii, uczest-

dzie źródła, napisał: „trzech pracowało w Poznaniu przez cały rok, a całość komisji w liczbie 5 osób przez pół roku”. Według tej hipotezy prace nad rewizją przekładu musiałyby trwać przynajmniej półtora roku. Wiadomo jednak, że komisja została wyznaczona w sierpniu 1597 r. i zakończyła swoją pracę w maju 1598 r., co daje łącznie dziewięć miesięcy (zob. Drzymała, „Wpływ ks. Stanisława Grodzickiego”, 78; B. Natoński, „Radziwiński (Radziwiński) Adrian”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1987) XXX, 87.

19 Zob. L. Grzebień, „Brant (Brand) Jan”, *Słownik polskich teologów katolickich* (red. H.E. Wyczawski) (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1981) I, 210.

20 Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki*, 136, 140-141.

21 Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki*, 142.

22 Natoński, „Radziwiński”, 87.

23 Drzymała, *Ks. Stanisław Grodzicki*, 133.

24 Poplatek, „Obecny stan badań”, 65.

25 M. Bednarz, „Rabb (Rabbus, Rab) Justus”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1986) XXIX, 543.

nicząc bezpośrednio w pracach wydawniczych²⁶. Przytoczone tu fakty wskazują z dużym prawdopodobieństwem na Łaszczowe autorstwo *Apparatus sacer*.

Jeśli chodzi o źródła tego tekstu, to jak na razie nie udało się ustalić, czy jest to oryginalne opracowanie autora, czy też tłumaczenie i kompilacja gotowych już opracowań (podobnie jak w przypadku komentarzy i wstępów do poszczególnych ksiąg B1599). Tekst *Przygotowania* jest bardzo obszerny (ok. 2,3 arkusza wydawniczego) i został dobrze napisany. Jego autor posiadał sporą wiedzę na temat Biblii, oczywiście zgodną ze stanem nauk biblijnych z końca XVI w. Poziom *Apparatus sacer* kłóci się więc z rozpowszechnioną opinią na temat słabego wykształcenia teologicznego Łaszczza, w którego pismach „więcej było temperamentu niż rzeczowej argumentacji”²⁷.

Niemniejszy artykuł posiada dwa cele. Ma on odpowiedzieć na pytanie: W jaki sposób jezuita wykorzystali dostępne sobie źródła redagując teksty przedmów, wstępów i komentarzy do Biblii? Materiał badawczy obejmujący całe Pismo Święte jest jednak ogromny, dlatego autor zdecydował poszukać odpowiedzi na postawione pytanie na przykładzie wybranych tekstów, które dotyczą spraw żydowskich w B1599. Wybór ten został podyktowany tym, że teksty o Żydach²⁸, ich językach, pismach, wierze, zwyczajach i relacji z chrześcijanami są w Biblii Wujka liczne i znajdują się praktycznie we wszystkich jej częściach: przedmowach, wstępach do ksiąg, notach marginalnych, komentarzach ciągłych pod poszczególnymi rozdziałami (w Starym Testamencie jest to *Wykład miejsc trudniejszych*, a w NT1593 – *Nauki i przestrogi*), streszczeniach rozdziałów. Obecność tych treści zachęca do ich studium w celu wydobycia z nich obrazu Żydów i ówczesnej wiedzy o ich językach. Tym bardziej wydaje się to celowe, gdyż – ze względu na popularny charakter Biblii Wujka – zawarte w niej treści musiały przenikać do powszechnego obiegu i kształtować sposób myślenia, wiarę oraz postawy moralne ówczesnych odbiorców. Można też zażytkować twierdzenie, że były one, przynajmniej w pewnych okresach, reprezentatywne dla ówczesnego polskiego społeczeństwa. W tym miejscu pojawia się kolejny problem badawczy, który można sformułować w postaci pytania: Jaki był zakres oddziaływania tych treści na polskie społeczeństwo (głównie

26 Z biografii Łaszczza napisanej po jego śmierci: „Praeter haec supra allata, Polonica Bibliorum editio, iuxta vulgatum editionem correctam, post mortem pieae memoriae P. Jacobi Vuieci, illi etiam magna ex parte referri debet. Nam et ipse inter Revisores horum Bibliorum erat, uti Anno 1597 n. 20 annotavimus et impressioni eorumdem, Cracoviae manens, attendebat” (Wielewicki, *Dziennik spraw domu zakonnego*, 151). Zob. też: Poplatek, „Obecny stan badań”, 65; B. Natoński, „Łaszcz Marcin”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1973) XVIII, 264.

27 Natoński, „Łaszcz”, 263.

28 W niniejszym artykule zastosowano podwójną pisownię: „Żyd”, „Żydzi” to określenia narodu, a „żyd”, „żydzi” to określenie wyznawców judaizmu. W cytatach zachowano oryginalną pisownię.

katolików), które przez 366 lat czytało Biblię głównie w tłumaczeniu Wujka?²⁹ Postawione tu pytania dotyczące spraw żydowskich należy również połączyć z pytaniem o wykorzystywanie źródeł przez jezuitów: Czy rozpowszechniana przez nich wiedza jest rezultatem ich własnych poszukiwań, czy też ma charakter odtwórczy i stanowi próbę popularyzacji informacji pozyskanych przez innych? W niniejszym artykule podstawowym źródłem będzie B1599, a pomocniczymi NT1593 oraz NTR1582. Najpierw zostaną zaprezentowane zamieszczone w B1599 informacje o języku hebrajskim i aramejskim (1) oraz świętych pismach żydowskich, ich biblijnym kanonie i interpretacji (2), następnie autor zajmie się obrazem Żydów (3), wiedzą o ich zwyczajach i świętach (4), ukaże problematykę związaną z relacjami chrześcijańsko-żydowskimi (5), aby na końcu zadać pytanie o siłę oddziaływania tych treści na polskie społeczeństwo do końca XIX w. (6). Wnioski odnośnie do źródeł wiedzy o Żydach zostaną zebrane w podsumowaniu.

1. Wiedza o języku hebrajskim

Jezuici byli zafascynowani językami biblijnymi, których uczyli się w swoich kolegiach³⁰. Jeśli chodzi o język hebrajski, to uważali, że należy on do trzech „naprzedniejszych” języków świata, które stanowią: „żydowski abo hebraejski na wschód słońca”³¹, grecki, którym mówi się w Grecji, Azji i innych sąsiednich krajach, oraz łacina używana w Europie, którą posługiwano się w imperium rzymskim. Pierwszeństwo tych języków przed innymi wiąże się z tym, że w nich została napisana Biblia³² oraz że zostały wyróżnione przez użycie ich do wyko-

²⁹ Do 1965 r., gdy ukazała się tzw. *Biblia Tysiąclecia*.

³⁰ Zob. R. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”*. *Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu* (Rozprawy Naukowe PWT 86; Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu 2011) 75-78, 152-160. Wiele informacji na temat nauki języków biblijnych w szkołach jezuickich można znaleźć w: L. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599* (Dzieje Akademii Wileńskiej 1; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1984); *idem*, *Rozkwit Akademii Wileńskiej 1600-1655* (Dzieje Akademii Wileńskiej 2; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1983); *idem*, *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęsce Potopu i okres 1655-1730* (Dzieje Akademii Wileńskiej 3; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1987); *idem*, *Powstanie i rozwój jezuickiej „Ratio studiorum” (1548-1599)* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich 11; Kraków: WAM – Ignatianum 2003).

³¹ B1599, **2r.

³² Jezuici uważali, że łacina była językiem biblijnym. Według autora *Apparatus sacer* św. Marek napisał swoją Ewangelię po łacinie oraz na łacinę przetłumaczył inne części Biblii (a może nawet jej całość). W ten sposób jezuita rozumiał słowa św. Hieronima (Eusebius Hieronymus Stridonensis, *De viris illustribus*, caput 1), że św. Marek był tłumaczem św. Piotra „tak nazwany nie dla czego innego, jedno iż Pismo Święte łacińskie uczynił” (B1599, **3r, **3v). Zob. też B1599, ***1r.

niania napisu powieszzonego nad głową ukrzyżowanego Jezusa. Najstarszy i najważniejszy z nich to język hebrajski, którym mówili ludzie od początku świata, a także sam Bóg rozmawiając z pierwszymi ludźmi³³. Tym językiem mówiła cała ludzkość aż do pomieszczenia języków pod wieżą Babel. Nazwa „język hebrajski” pochodzi od Ebera (hebr. *‘ēber*), który był potomkiem Sema (Rdz 10,24-25; 11,14-17). Po wydarzeniach pod wieżą Babel tylko rodzina Ebera posługiwała się językiem hebrajskim:

Była ziemia języka jednego] Żydowskim językiem aż do tego czasu mówili wszyscy ludzie, jako się to znaczy po imionach: Adam, Abel, Ewa, Set, Noe, które właśnie są żydowskie. Tenże język nazwany jest po tym hebrejskim, a to od jednego prawnuka Semowego, któremu imię było Heber, iż po onym pomieszczeniu języków w jego tylko familiej (która się była do onych pysznych ludzi nie przymieszała) ten język żydowski został, przetoż go od onego czasu hebrejskim zową. August[in]. de Trinit[ate]: libr. 16. c. 11. Et libr. 18. c. 39³⁴.

W tym języku została też napisana duża część Biblii. Bóg posłużył się „żydowską mową i literami”³⁵, aby przekazać ludziom swoje słowo. Stąd język hebrajski jest nazywany świętym językiem³⁶. Według jezuity język hebrajski odegrał też znaczącą rolę w powstaniu Nowego Testamentu, gdyż to po hebrajsku miał powstać List do Hebrajczyków i Ewangelia według św. Mateusza, jednak hebrajskie teksty tych ksiąg zaginęły³⁷.

Czytelnik Biblii Wujka otrzymuje więcej podstawowych informacji o języku hebrajskim, np. dowiaduje się, że Żydzi zapisując swoje święte teksty posługiwali się dwoma alfabetami. Pierwszy, samarytański, funkcjonował do czasów Ezdrasza, który zdecydował się na przepisanie tekstów drugim alfabetem (kwadratowym), gdyż nie chciał, aby Żydzi posługiwali się tym samym pismem, co Samarytanie. Informacje te czerpie autor *Apparatus sacer* z pism św. Hieronima³⁸. Przekazuje on również czytelnikowi, że niektóre hebrajskie litery (spół-

33 B1599, **2r-v.

34 B1599, 13-14 (komentarz do Rdz 11). Nie udało się odnaleźć źródła tego cytatu. Zapewne jest tu błąd, gdyż *De Trinitate* liczy tylko 15 rozdziałów.

35 B1599, **6v.

36 B1599, **2r-v.

37 B1599, **3r, **6v; por. ***1r. Informacje te pochodzą ze wstępu św. Hieronima do ewangelii. Zob. „Incipit praefatio sancti Hieronymi presbiteri in Evangelio”: „De Novo nunc loquor Testamento, quod graecum esse non dubium est, excepto Apostolo Mattheo qui primus in Iudaea evangelium Christi hebraeis litteris edidit”. Korzystam z tekstu zawartego w *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, wyd. 4 (red. R. Weber et al.) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1994, 2003) 1515. Podobnie podaje również św. Ireneusz w *Adversus haereses*, lib. III, caput 1, co autor *Przygotowania* zaznaczyła na marginesie.

38 B1599, **2r. Tu autor odwołuje się do wstępu św. Hieronima do Ksiąg Królewskich (czyli do Pierwszej i Drugiej Księgi Samuela oraz do Pierwszej i Drugiej Księgi Królewskiej). Zob. „In-

głoski) są do siebie bardzo podobne i łatwo je pomylić oraz że można je zapisywać z tzw. punktami lub bez nich. Przez punkty rozumie znaki samogłoskowe i akcenty, których obecność lub brak może wpłynąć na odczytanie słów: „słowa żydowskie mogą się różnie czytać, gdy punktów nie mają”³⁹.

Jeśli chodzi o zwyczaj posługiwania się przez żydów tekstami świętymi z punktami lub bez punktów, autor *Apparatus sacer*, odwołując się do zwyczajów spotykanych w jemu współczesnych synagogach, pozwala sobie na pewną aktualizację: żydzi świadomi, że tzw. punkty nie należą do Pisma Świętego „na świadectwo tego i po dziś dzień [...] w bóżnicach swych w uroczyste święta, kiedy Zakon z szafy swej wynoszą, tedy ji bez punktów pisany pokazują, aby nic ludzkiego nie miał przymieszanego”⁴⁰.

2. Święte pisma żydowskie, ich kanon i interpretacja

Jezuici bardzo wysoko cenili święte pisma żydowskie. Uważali oni, że przeszły one przez trzy redakcje. (1) Przed Ezdraszem były zapisane „literami Mojżeszowymi”, tymi samymi, którymi później posługiwali się Samarytanie. (2) W czasach Ezdrasza tekst doświadczył co prawda pewnych zmian, ale nie były one istotne dla jego sensu. W tym okresie nastąpiła również zmiana alfabetu z samarytańskiego na kwadratowy („Ezdraszowe litery, ale bez punktów”). Ezdrasz pozbierał rozproszone święte pisma hebrajskie w jedną księgę oraz pousuwał z nich błędy powstałe na skutek pracy kopistów. (3) Około V w. po Chr. tekst Biblii hebrajskiej doznał większych zmian. „Massoretowie, to jest nowi grammatykowie żydowscy”⁴¹ opatrzyli Ezdraszowy tekst punktami, czyli dokonali jego wokalizacji i zaopatrzyli go w system akcentów, zachowując jednak nie naruszony tekst spółgłoskowy. Według autora *Przygotowania* motyw działania Masoretów był antychrześcijański: wokalizacja tekstu miała pozbawić Biblię hebrajską sensu chrystologicznego i zafałszować jej znaczenie⁴² – stąd używany w XVI w. tekst masorecki różni się od łacińskiej Wulgaty. Jezuici twierdzili,

cipit prologus sancti Hieronymi in Libro Regum”, *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, wyd. 4 (red. R. Weber et al.) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1994, 2003) 364. Wstęp ten jest znany także pod tytułem *Prologus Galeatus* – tym tytułem posługuje się autor *Apparatus sacer*.

³⁹ B1599, **2v.

⁴⁰ B1599, **4r.

⁴¹ B1599, **2r.

⁴² Według autora *Apparatus sacer* w okresie przedmasoreckim fałszowanie Pism utrudniało Żydom istnienie Septuaginty: „...sami Żydzi Pismo Ś[więte] jako napilniej przełożone poganom podali, aby snadź fałszować Pisma nie mogli, gdy Christusa nie przyjęli, którego te Pisma opowiadają” (B1599, **2v; por. **3v; **4r).

że „punkty do Pisma Świętego nie należą”⁴³. Gdy czyta się tekst hebrajski bez punktów, to zgadza się on z Wulgatą⁴⁴. Autorytet Masoretów podważają również rozbieżności zdań między żydowskimi uczonymi. Jezuiści znają dostępne w XVI w. pisma hebrajskie i twierdzą, że również „Aben Ezra, Kimhi i inni rabinowie”⁴⁵ odstępują od masoreckiej wokalizacji. W związku z tym katolicy preferowali łacińską Wulgatę, którą uważali za chrześcijańską interpretację tekstu spółgłoskowego dokonaną przez św. Hieronima w okresie przedmasoreckim. Według jezuitów ewentualne zmiany poszczególnych słów dokonane przez Masoretów są możliwe do wyeliminowania poprzez odrzucenie wokalizacji⁴⁶. Ponadto, gdy św. Hieronim tłumaczył Pismo Święte, lepsza była wśród Żydów znajomość hebrajszczyzny biblijnej⁴⁷. Święty Hieronim poznał ją poprzez osobiste kontakty z przedmasoreckimi pokoleniami żydowskich uczonych⁴⁸.

Jezuiści nie mieli zaufania do filologicznych umiejętności Żydów żyjących w XVI w. Żydzi sami, wędrując przez wieki po świecie, utracili znajomość języka hebrajskiego – stąd innowiercy (zwłaszcza antytrynitarianie), którzy uczą się od nich, nie mogą być pewni solidności nabywanej wiedzy⁴⁹. Zarzuty te stają się pretekstem do krytyki innowierczych studiów filologicznych, ich interpretacji Biblii oraz podważają zasadność naukowych kontaktów chrześcijan z Żydami⁵⁰.

Jezuiści negatywnie oceniają również praktyki przeciwników wyznaniowych (protestantów i antytrynitarian), którzy tłumaczyli Biblię z języków oryginalnych, krytykując łacińską Wulgatę. Sceptycyzm innowierców wobec Wulgaty odczytują jako brak zaufania do wiedzy i kompetencji św. Hieronima, który na pewno znał lepiej języki biblijne, w tym hebrajski, niż XVI-wieczni Żydzi, dla których hebrajszczyzna nie jest językiem matczynym, ale wyuczonym w szkole⁵¹.

Kontakty innowierców z żydami przyniosły według jezuitów jeszcze jeden negatywny skutek. Protestanci w Starym Testamencie przyjmowali za kanonicz-

43 B1599, **2r.

44 B1599, **4r.

45 B1599, **4r.

46 Zob. B1599, **2v.

47 Jezuiści podzielali pogląd, że znajomość języka hebrajskiego po niewoli babilońskiej znacznie się pogorszyła, na korzyść języka chaldejskiego (aramejskiego): „Bo począwszy od Ezdrasza język żydowski przestał być pospolitym, iż będąc przez lat 70. w Babilonie, zabaczyli własnego języka a chaldejskiego nawykli i napotył chaldejski był im przyrodzony, a żydowskiego własnego nie dobrze rozumieli, aż im Ezdrasz i Nehemiasz zakon wykładali, 2 Ezdr. 8” (B1599, ***1r).

48 B1599, **4r, **5v.

49 B1599, **4r.

50 B1599, **5r-v, ***1r, ***2v. Dla porównania podano również karty lub strony, gdzie te same teksty znajdują się w wyd. 2 Biblii Wujka z 1740 r.: BST1740,)(5v).

51 B1599, **4v, ***1r.

ne tylko te pisma, które żydzi uznawali za święte⁵². Jezuiti ostro krytykują takie podejście, traktując je jako kolejny przejaw judaizacji chrześcijaństwa⁵³.

Należy zauważyć, że polemika z żydami została tu połączona z polemiką katolików z różnymi odłamami reformacji. Biblia Wujka ukazała się pod koniec XVI w. (1599), kiedy były już znane także negatywne skutki otwarcia chrześcijaństwa na studium pism żydowskich (nie tylko Biblii po hebrajsku, ale również pism rabinów), co wyraziło się przez zagrożenie judaizacją chrześcijaństwa (np. w postaci ruchu sabatariańskiego)⁵⁴. Jezuiti dobrze znali to zagrożenie i starali się ukazać je jako rezultat reformacji, która odrzuciła autorytet Kościoła oraz Tradycji w interpretacji Pisma Świętego i zwróciła się ku studium tekstów świętych w wersjach oryginalnych według własnych zasad, a nawet w sposób całkowicie arbitralny, na co wskazują choćby niezgodne interpretacje Biblii wśród reformatorów⁵⁵. Judaizacja chrześcijaństwa stanowiła według jezuitów kolejny przewidywalny krok w tym procesie. Łącząc ruchy reformacyjne z żydami, jezuiti ukazywali swoim czytelnikom do czego można dojść drogą zaproponowaną przez Lutera, Kalwina, nowochrześciance „i inszych tym podobnych”⁵⁶ – a mianowicie można stać się wyznawcą judaizmu, czyli żydem. Taka argumentacja musiała mieć swoją wagę!

3. Obraz Żydów i ich rola w historii zbawienia

W komentarzach do tekstu biblijnego Wujek posługiwał się kilkoma terminami na określenie Żydów. Oczywiście najpopularniejszym z nich było samo słowo „Żyd”. Używał też słowa „Hebreowie”. Wujek wyjaśnia, że „Hebreowie bylić

52 Kanon protestancki liczy 39 ksiąg dla Starego Testamentu, podczas gdy katolicki, potwierdzony przez Sobór Trydencki – 46.

53 B1599, **6r-v.

54 Zob. szerzej na ten temat: Pietkiewicz, *W poszukiwaniu*, 60-63, 64-66, 68-70, 78-81.

55 „Kaźda sekta na swoje kopyto Biblią przekłada, aby się Pismo zdało być za nimi: inaczej luteranowie, inaczej kalwinistowie, jeszcze inaczej nowochrześciance, jeden drugiego przekład ganiąc, a na jedną Biblią zgodzić się nie mogą” (B1599, **5r); „Jakóż tedy ma sobie wierny chrześcijanin postąpić, aby Pismo Ś[więte] dobrze bez fałszu i błędu rozumiał? Izali dosyć na tym, kiedy zna litery i sylłaby i umie dobrze czytać? Takać jest duma hereticka, którzy przeczytawszy kilka słów w Biblijej, nauczywszy się też mianować kilka rozdziałów Pisma Ś[więtego], tak o sobie mniemają, że już wszystko pismo najlepiej rozumieją, a jeśli jeszcze które słowo żydowskie albo greckie umieją, już się nad wszystkie doktory wynoszą” (B1599, ***2r; por. BST1740,)(5v); „Kogoż się jeszcze inszego o wyrozumieniu Pisma poradziemy? Podobno dzisiejszych heretickich, Lutera, Kalwina i inszych tym podobnych? Którzy sami sobie prawdziwe i własne wyrozumienie Pisma przywłaszczają, wszystkich inszych przeszłych doktorów potępiając” (B1599, ***2v; por. BST1740,)(5v-6r); „...więcej sobie swoje grammatikę, której się nie douczyli, wazą, niż pisma wszystkich doktorów świętych” (B1599, ***3r; por. BST1740,)(6v).

56 B1599, ***2v; por. BST1740,)(5v.

nie wszyscy Żydowie, ale tylko oni, którzy rodem byli z Judzkiej ziemi i tam po wielkiej części mieszkali”⁵⁷. W swoich komentarzach Wujek posługuje się także wyrażeniem „naród Izraelski”⁵⁸.

Słowa te pojawiają się w Biblii Wujka z różnymi dodatkowymi określeniami, które wyrażają nieprzychylny stosunek autora komentarzy do żydów. Co prawda wyrażenia te odnoszą się głównie do żydów z czasów Nowego Testamentu, ale nasycenie tekstu komentarza negatywnymi określeniami nie mogło pozostać bez wpływu na obraz żyda w oczach czytelników Biblii Wujka. Oto kilka przykładów: „niewdzięczny lud żydowski”⁵⁹; „są głównymi nieprzyjaciółmi Christusowymi, ludzie niewierni, łakomi, okrutni mężobójcy i wszelakich złości pełni”⁶⁰; „uporni i zatwardziali Żydzi”⁶¹; „nieszczęśni Żydzi po narodach rozproszeni”⁶²; „niezbożnie Żydowie wzgardzili i odrzucili Christusa Pana [...] i przetoż zasłużyli, aby też sami od niego wzgardzeni i opuszczeni byli”⁶³; „niewierni Żydowie sprzeciwili się wszędy Pawłowi i jego nauce u poganów”⁶⁴.

Obraz Żydów w Biblii Wujka nie jest jednak jednostronnie negatywny. Wypływa on bowiem nie z pobudek rasowych, ale religijnych. Wujek systematyzuje nauczanie Nowego Testamentu na temat Żydów, dzieląc ich na trzy grupy. Pierwsi to ci, którzy uwierzyli w Chrystusa. Druga grupa to ci, którzy uwierzyli w Chrystusa, ale popadli w błąd, przekonując chrześcijan pochodzenia pogańskiego, że do ich zbawienia konieczne jest obrzezanie oraz zachowywanie Prawa. Wreszcie trzecia grupa to ci, którzy odrzucili Chrystusa i prześladują chrześcijan⁶⁵. Wuj-

57 NT1593, 751 i B1599, 1419; por. BNT1740, 372. Wujek korzysta tu z „The Argument of the Epistle of S. Paul to the Hebrewes”, który jest zamieszczony w NTR1582 (601-602), gdzie można przeczytać: „That the Hebrewes were not all the Iewes, but only a part of them, it is manifest Act. 6: where the primitive Church of Hierusalem, although it consisted of Iewes only, as we reade Act. 2, yet is said to consist of two sortes, Greekes and Hebrues. Which againe is manifest Phil. 3. where S. Paul comparing him self with the Iudaical false-Apostles, saith, that he also is, *an Hebrue fo Hebrues*. Finally, they seeme to have been those Iewes which were borne in Iurie, which for the most part dwelled also there”. Wujek znaczenie skraca ten komentarz, streszczając go jednym zdaniem.

58 NT1593, 393 i B1599, 1268; por. BNT1740, 193. Wujek korzysta tu wyraźnie z NTR1582 (287), gdzie jednak pojawia się wyrażenie „Al Israël”.

59 NT1593, 392 i B1599, 1267; por. BNT1740, 192. W tym miejscu NTR1582 (286) ma tylko „unworthy people”.

60 B1599, ***2v; por. BST1740,)(5v.

61 NT1593, 392 i B1599, 1268; por. BNT1740, 193. Angielski oryginał posługuje się tu tylko jednym przymiotnikiem: „obstinate Iewes” (NTR1582, 286).

62 B1599, **5r.

63 NT1593, 391 i B1599, 1267; por. BNT1740, 192. NTR1582 (286) ma w tym miejscu: „...how the Iewes most impiously reiected Christ [...] and therefore deserved to be reiected themselves also of him”. Jak widać, również tutaj polski tłumacz wzmacnia wydźwięk tekstu dodając wzmiankę o tym, że żydzi wzgardzili Chrystusem i że z tego powodu sami przez Niego zostali wzgardzeni.

64 NT1593, 392 i B1599, 1267; por. BNT1740, 192. Por. „the incredulous Iewes every where resisted the same Apostle and his preaching to the Gentiles” (NTR1582, 286).

65 NT1593, 517 i B1599, 1321; por. BNT1740, 252. Treści te pochodzą z ogólnego wstępu do Listów Apostolskich („Sprawa o Liściech Apostolskich wobec” – NT1593, 516-519 i B1599, 1320-1322),

kowe komentarze krytykują dwie ostatnie grupy. Pierwsza grupa jest zaś w pełni akceptowana. Do niej należeli także ci, którzy byli prześladowani przez Żydów trwających nieugięte przy judaizmie oraz przez „falszywych apostołów”⁶⁶, czyli żydujących chrześcijan.

Jak wspomniano wyżej na obraz żydów z Biblii Wujka bardzo mocno wpłynęła skomplikowana i burzliwa sytuacja wyznaniowa w Europie w XVI w. Zwolennicy wszystkich odłamów reformacji (luteranie, ewangelicy reformowani, bracia polscy) byli przez jezuitów traktowani jako heretycy i odszczepieńcy. W podobny sposób postrzegano również wyznawców judaizmu.

Wujek uważał, że choć żydzi i heretycy czytają Święte Pisma, to jednak nie rozumieją ich prawidłowo: żydzi nie chcą uznać Chrystusa, a heretycy Kościoła powszechnego (czytaj rzymskokatolickiego)⁶⁷. Żydzi, podobnie jak odszczepieńcy, odrzucają niektóre księgi Pisma Świętego (np. fragmenty deuterokanoniczne Księgi Daniela – zob. wyżej punkt 2)⁶⁸. Autor *Apparatus sacer* uważa, że do prawidłowego czytania Biblii nie wystarcza znajomość języków biblijnych, w tym również hebrajskiego (zob. wyżej, punkt 2). Przykładem tego są sami żydzi i heretycy:

Czytają i dzisiaj Żydowie, a wżdy nie wiedzą co czytają, ani się wiary chrześcijańskiej doczytać mogą. Czytają teraz heretycy wszyscy, tak luteranowie jako i kalwinistowie, a jeszcze więcej nowochrześceny, a przedsię się jednej wiary doczytać nie mogą i mało się coś więcej niż Żydowie doczytają, i owszem przez to czytanie od wiary chrześcijańskiej do Żydów przystają, ich się wykładu trzymając⁶⁹.

W tej ostatniej wypowiedzi pojawia się wyraźna aluzja do sytuacji z XVI w., gdy niektórzy przedstawiciele radykalnych ruchów reformacyjnych odrzucali prawdy wiary chrześcijańskiej i przyjmowali poglądy żydowskie, odrzucając Bóstwo Chrystusa, Jego mesjańską godność, świętując szabat i dokonując obrzezania (tzw. sabatarianie). Według jezuitów doprowadziła ich do tego niewłaściwa lektura Pisma Świętego (tzn. bez uwzględnienia nauki Kościoła oraz autorytetu

który posiada swój odpowiednik w NTR1582 (377-379). Część dotycząca spraw żydowskich jest w miarę wiernym tłumaczeniem z języka angielskiego.

66 NT1593, 751 i B1599, 1419; por. BNT1740, 372. Wyrażenie to pochodzi z „Argumentu Listu Pawła Ś. do Żydów, abo do Hebraeów”. Jego angielskim odpowiednikiem jest zapewne wyrażenie „the Iudaical false-Apostles”, które pojawia się w „The Argument of the Epistle of. S. Paul to the Hebrewes”, zamieszczonym w NTR1582 (601).

67 Zob. komentarz do J 5,39 w NT1593, 324 i B1599, 1239; por. BNT1740, 162 (NTR1582 ma w tym miejscu inny komentarz).

68 Zob. komentarz do Dn 1 w B1599, 931.

69 B1599, ***2r; por. B1740,)(5v.

Ojców), gdyż „*Scripturae non in legendo sunt, sed in intelligendo*. Pisma, powiada [św. Augustyn – przypis RP], nie w czytaniu należą, ale w wyrozumieniu”⁷⁰.

W B1599 pojawia się więcej tekstów zestawiających żydów i heretyków. Na przykład w komentarzu do J 7,20 można przeczytać: „Jako Żydowie Christa Pana, tak heretykowie cczą namiastka jego zowiąc go Antychrystem”⁷¹. W tym miejscu warto zwrócić uwagę, że komentarz ten posiada swój odpowiednik w NTR1582, gdzie na marginesie znajduje się następujący tekst: „No marvel, when these speake thus to Christ him self, if Heretikes call his vicar Antichrist”⁷². Jest to wyraźna aluzja do nazywania papieża Antychrystem przez przedstawicieli reformacji. Jak widać Wujek wzmacnia w tym komentarzu motyw żydowski dodając słowo „Żydowie” obok słowa „heretykowie”. W tekście angielskim trzeba się tego domyślić śledząc cały dialog Jezusa z żydami zapisany w siódmym rozdziale Ewangelii według św. Jana.

Motywy żydowskie pojawiają się również w kontekście toczącej się w czasach reformacji dyskusji o usprawiedliwieniu. Protestanci nauczali, że usprawiedliwienie dokonuje się tylko przez wiarę⁷³, katolicy zaś, że „z wiary i z uczynków”⁷⁴. Wujek definiuje „sprawiedliwość Bożą” (gr. δικαιοσύνη θεοῦ) jako tę, „którą Bóg w człowiecze sprawuje czyniąc go prawdziwie sprawiedliwym”⁷⁵ i przeciwstawia jej „sprawiedliwość własną Żydowską”, „którą oni własnymi swemi siłami, nauką zakonną wspomozeni, wykonać usiłowali bez pomocy wiary i łaski Christusowej”⁷⁶, „przypisując nazbyt wiele swym uczynkom, które według zakonu czynili, a nie chcąc tego uznać, że śmierć Christa

70 B1599, ***2r; por. B1740,)(5v.

71 NT1593, 337 i B1599, 1244.

72 NTR1582, 240.

73 Werset z Rz 3,28, kluczowy dla nauki o usprawiedliwieniu, Luter przetłumaczył przez „So halten wir es nun, daß der Mensch gerecht werde ohne des Gesetzes Werke, allein durch den Glauben”. Słowo *allein* – „tylko”, to własny dodatek Lutera, gdyż w tekście greckim słowa tego nie ma.

74 Zob. NT1593, 518 i B1599, 1321. Słowa te znajdują się w nocie streszczającej na marginesie strony. Cała nota jest następująca: „Nauka katolicka o usprawiedliwieniu z wiary i z uczynków”. Angielski odpowiednik tej noty jest nieco inny: „The doctrine of the Cath. Church concerning good works” (NTR1582, 378).

75 NT1593, 559 i B1599, 1338, kom. do Rz 10,3; por. BNT1740, 275. Źródło angielskie ma: „The iustice of God, is that which God giveth us through Christ” (NTR1582, 408).

76 NT1593, 559 i B1599, 1338, kom. do Rz 10,3; por. BNT1740, 275. Angielski odpowiednik tego komentarza jest następujący: „the Lewes owne or proper iustice, is that which they had or chalenged to have of them selves and by their owne strength, holpen onely by knowledge of the Law without the helpe or grace of Christ” (NTR1582, 408). Zob. też argument do Rz 9: „A tak Żydzi, iż nie z wiary P. Christusowej (którego wzgardzili), ale z uczynków zakonnych szukali sprawiedliwości, są w nieprawości swej zostawieni” (NT1593, 552-553). Tekst angielski w tym miejscu jest inny: „And the cause hereof to be, that the Gentils submit them selves to the faith of Christ, which the Lewes wil not” (NTR1582, 403).

Pana była tak im jako poganom ku zbawieniu potrzebna”⁷⁷. Żydzi nadal kultywują obrzędy Starego Prawa nie rozumiejąc, „że te ceremonie już ustały”⁷⁸.

W Biblii Wujka pojawiają się twierdzenia o roli Żydów w historii zbawienia. Im objawił się Bóg, wśród nich narodziła się wiara w Chrystusa, która przez Żydów została przekazana poganom⁷⁹. Pozostali Żydzi, od czasów apostołskich, choć posiadają i czytają boskie pisma, to jednak ich nie rozumieją. Są one przed nimi zamknięte i nie potrafią oni odkryć w nich Jezusa jako Mesjasza, gdyż nie posiadają Ducha Świętego, którego Chrystus udzielił dla rozumienia Pism⁸⁰.

Wujek poświęca sporo miejsca roli żydów w historii zbawienia. Konsekwencją odrzucenia przez nich Chrystusa było z kolei ich odrzucenie przez Chrystusa. W ten sposób żydzi nie weszli do Kościoła. Sytuacja ta stała się okazją do głoszenia Ewangelii poganom. Kościół rozrósł się liczebnie i terytorialnie, a tak jak kiedyś, gdy składał się z samych Żydów (początek Dziejów Apostołskich) i miał swoje centrum w Jerozolimie, tak teraz, gromadząc razem pogan i Żydów, ma swoje centrum w Rzymie (od zakończenia Dziejów Apostołskich). Historia relacji Żydów i Kościoła nie zakończyła się jednak na tym. Gdy do Kościoła wejście pełnia pogan, wtedy „wszytek naród Izraelski zbawion będzie, a po tym przyjdzie dokończenie świata”⁸¹ (por. Rz 11,25)⁸².

4. Wiedza o zwyczajach i świętach żydowskich

Komentarz Wujka zawiera również informacje o żydach, ich świętach, wierze i sposobie życia. Informacje te dotyczą głównie czasów biblijnych, ale zawierają także elementy aktualizujące, pozwalające czytelnikowi kojarzyć np. żydowskie święta z własnym kalendarzem⁸³:

77 NT1593, 517 i B1599, 1321; por. BNT1740, 252. Angielski odpowiednik: „attributing also so much to their owne workes (which they thought they did of them selves, being holpen with the know ledge of their Law) that they would not acknowledge the death of Christ to be necessarie for their salvation” (NTR1582, 378).

78 NT1593, 517 i B1599, 1321; por. BNT1740, 252. Po angielsku: „they must cease” (NTR1582, 378); por. B1599, 946, kom. do Dn 9,26; por. BST1740, 2033.

79 „...wiara od Żydów do pogan przisła [...] w Żydostwie znajomy był Bóg...” (B1599, **6v).

80 B1599, **6v.

81 NT1593, 393 i B1599, 1268; por. BNT1740, 193. W wersji angielskiej: „*Al Israel may be saved [Rom. 11,25]. And then is come the end of the world*” (NTR1582, 287).

82 „Bo i ci [żydzi – przyp. RP] do czasu opuszczeni, na koniec się nawrócą do Chrystusa” (NT1593, 560, argument do Rz 11,25). W wersji angielskiej jest inaczej: „and know that when al the Gentils are brought into the Church, then (about the end of the world) shal the multitude of the Iewes also come in” (NTR1582, 409). BNT1740 (275) również ma inną wersję: „[...] bo acz Żydowie na czas odrzuceni, przed się potym mają się nawrócić do Pana [...]”.

83 Na temat żydowskiego kalendarza, zob. B1599, 75, kom. do Wj 12.

Miesiąca siódmego] Siódmy ten miesiąc zajmował część naszego septembra i oktobra. Którego to miesiąca Żydowie mieli cztery wielkie święta. Pierwsze tu mianuje święto trąbienia. Powiadają Żydzi, iż to było na pamiątkę wybawienia Izaaka od śmierci, jako jest Gen. 22. A iż Abraham znalazł baranka, który był za rogi w cierniu uwiązał, dlatego w rogowe trąby na to święto trąbili. Drugie święto było dziesiątego dnia, oczyszczenia z grzechów przez pokutę. I tego tylko dnia nawyszy biskup wchodził do świętej świątnice, jako masz wysszej 16. [tzn. Kpł 16 – przypis RP] i do Żydów 9. [tzn. Hbr 9 – przypis RP]. A to była figura męki i śmierci Pana Christusowej, przez którą jesteśmy oczyszczeni od grzechów. Trzecie święto dnia piętnastego było kuczek przez siedm dni na pamiątkę onego kiedy na puszczy w kuczach mieszkali. Czwarte święto, Zgromadzenia, kiedy już wyszedzszy z kuczek ósmego dnia, wszyscy się zgromadzili do kościoła, dziękując Panu Bogu, iż ich do ziemie obiecanej przyprowadził⁸⁴.

Kuczki święto żydowskie.) To święto Żydowie od siódmego dnia października przez cały tydzień obchodzili z Boskiego rozkazania, mieszkając w kuczach abo w namiotach na pamiątkę tego, że ich ojcowie przez 40. lat idąc z Egiptu nie mieszkali w domiech, ale w kuczach abo pod namioty [3 Moy: 13.34]⁸⁵.

5. Relacje chrześcijańsko-żydowskie

Wujek był świadom trwającego od wieków konfliktu chrześcijańsko-żydowskiego i starał się ukazać jego genezę. Według jezuity pierwszorzędną przyczyną tego konfliktu jest osoba Jezusa z Nazaretu uznawanego przez chrześcijan za Chrystusa (Mesjasza) i głoszenie wiary w Chrystusa wśród pogan. Konflikt sięga więc czasów Nowego Testamentu:

Kościół Christusow na on czas poczynający, wszczepiony był od Apostołów nie tylko między Żydy, ale i między pogany, i owszem, nawięcej między pogany. Co też nie pomału Żydy obrażało. Bo oni ścierpieć nie mogli, aby narodu ich ludzie przyjąć mieli za Christusa abo Mesjasza tego, którego samisz wzgardzili i ukrzyżowali. A daleko mniej słyszeć i widzieć mogli żeby tegoż Christusa Żydzi poganom opowiedali⁸⁶.

⁸⁴ B1599, 132, kom. do 3 Mojż. 23,24.

⁸⁵ NT1593, 337 i B1599, 1244, kom. do J 7,2. Nota podana za NTR1582 (239, nota marginalna do J 7,2). Polscy wydawcy NT1593 jak i B1599 źle podają referencje ze Starego Testamentu, myląc rozdziały, powinno być 2 Moy. 23.34. W NTR1582 jest prawidłowo.

⁸⁶ NT1593, 517 i B1599, 1321; por. BNT1740, 252. Wersja polska jest jest mocno zbliżona do angielskiego oryginału (por. NTR1582, 377).

Żydzi nie uznali w Jezusie z Nazaretu Mesjasza, ponieważ nie mogli pogodzić się z faktem jego śmierci krzyżowej. Ich oczekiwania były inne, „takiego Christusa czekając, któryby był podobny inszym królom świeckim, i któryby je wielkimi i możnymi uczynił na tym świecie”⁸⁷.

Bóg usiłował przekonać do wiary w Chrystusa także żydów, ale oni korzystając ze swojej wolności odrzucili to wezwanie i w ten sposób „sami są przyczyną swego potępienia”⁸⁸. Skutkiem odrzucenia Chrystusa przez żydów jest ich wzgardzenie i odrzucenie przez Niego⁸⁹, co zostało zapowiedziane przez proroków i realizuje się do czasów współczesnych wydawcom Biblii Wujka⁹⁰.

6. Oddziaływanie komentarza do Biblii Wujka na społeczeństwo polskie

Jeśli chodzi o zasięg oddziaływania Biblii Wujka na polskie społeczeństwo, to był on bardzo szeroki, jednak chodzi tu głównie o tekst biblijny. Jak jednak rzecz się miała z oddziaływaniem *Apparatus sacer*, wstępów do ksiąg, not i komentarzy, które towarzyszyły tekstowi biblijnemu? W tym miejscu zostaną przebadane pod tym kątem wydania Biblii Wujka do końca XIX w.

Drugie wydanie Biblii Wujka ukazało się w jezuickiej Drukarni Akademickiej we Wrocławiu w 1740 r., a więc 141 lat po wydaniu pierwszym. Jednak w tej edycji *Apparatus sacer*, wstępy do poszczególnych grup ksiąg i komentarze pod rozdziałami (*Nauki i przestrogi*) zostały znacznie skrócone. Dla przykładu można podać, że w niniejszym studium 71 razy odwołano się do konkretnych tekstów z B1599, z czego tylko 29 z nich (40,8%) znajduje się w B1740 (zaznaczono to w przypisach). Trzecie wydanie wyszło w tej samej drukarni, tym razem wraz z tekstem łacińskim, z marginalnymi notami i komentarzami, ale nie autorstwa Jakuba Wujka⁹¹. Jak widać do końca XVIII w. Biblia Wujka miała tylko trzy wydania. Szacuje się, że w tym długim okresie (222 lata) łączny nakład tych

⁸⁷ NT1593, 517 i B1599, 1321; por. BNT1740, 252. Tu również angielski oryginał zgadza się z polskim tłumaczeniem (por. NTR1582, 378).

⁸⁸ NT1593, 560 i B1599, 1339, kom. do Rz 10,20; BNT1740, 275. Angielska podstawa jest zgodna z tłumaczeniem (por. NTR1582, 409).

⁸⁹ NT1593, 391, 517 i B1599, 1267, 1321; por. BNT1740, 192, 252.

⁹⁰ B1599, ***1v; por. BST1740,)(5r.

⁹¹ *Biblia sacra latino-polonica vulgatae editionis auctoritate Sixti V. et Clementis VIII. Pont. Max. Recognita summaris et notis theologicis, historicis, et chronologicis illustrata secundum exemplar latinum R. P. Thomae Aqu. Erhardi, ord. S. Benedicti Polonicum vero R. P. Jacobi Wuykii, S. J. theologi, reimpressa* (Vratislaviae: Typis Academicis 1771).

edycji wyniósł ok. 3 tys. egzemplarzy⁹². Jeśli chodzi o oddzielne edycje Nowego Testamentu, których do końca XVIII w. ukazało się pięć (nie licząc NT1593), to przedrukowywano je zazwyczaj z wydania z 1594 r.⁹³, gdzie nie było wstępów i komentarzy⁹⁴. Podsumowując: w XVII i XVIII w. *Apparatus sacer*, Wujkowe wstępy do poszczególnych ksiąg oraz komentarze umieszczane pod poszczególnymi rozdziałami Biblii ukazały się tylko jeden raz i to w wersji znacznie skróconej w stosunku do pierwodruków z lat 1593 i 1599. Przytoczone tu dane przemawiają za znacznym ograniczeniem oddziaływania Wujkowych komentarzy na polskie społeczeństwo do końca XVIII w., przynajmniej w stosunku do oddziaływania samego tekstu biblijnego.

Sytuacja znacznie się zmieniła w XIX w. *Apparatus sacer*, ale w wersji skróconej, podobnie jak w B1740, ukazał się w wydaniu z lat 1839-1840, wydrukowanym we Lwowie nakładem Bartłomieja Jabłońskiego i Syna⁹⁵. W tej edycji przedrukowano również wstępy do poszczególnych ksiąg i ich grup, ale opuszczono *Wykład miejsc trudniejszych* oraz *Nauki i przestrogi*. Wujkowe komentarze w całości znajdują się w wydaniach z Lipska z lat 1844-1846⁹⁶ i 1860⁹⁷, drukowanych nakładem J. Baumgaertnera. W tych wydaniach *Apparatus sacer* został skrócony. Czterotomowe edycje wileńskie z lat 1861-1864⁹⁸ oraz 1896-1898⁹⁹, wydawane nakładem i drukiem Józefa Zawadzkiego, zawierają skrócony *Appa-*

92 Zob. A.R. Sikora, „Reedycje Biblii ks. Jakuba Wujka z 1599 roku”, *Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego. Artykuły opracowane na podstawie referatów wygłoszonych na sesji naukowej pt. „Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego”*, w Poznaniu w dniu 25 października 2012 r. (red. R. Słowiński) (Poznań: PAN 2013) 106.

93 *Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa, znowu z łacińskiego i z greckiego na polskie wiersze a szczyrze przełożony [...]* (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1594).

94 Chodzi tu o wydania krakowskie z lat 1605, 1617, 1621/1622, 1647 (zob. Pietkiewicz, *Biblia Polonorum*, 452-479, 631) oraz o wydanie z 1772 r.: *Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament. Przez X. Jakuba Wujka Societatis Jesu na polski język przełożony. I. Cztery Ewangelie [...]. II. Listy [...]* (Chełmno: [s.n.] 1772).

95 *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego, w Kościele powszechnym przyjętego, na polski język znowu z pilnością przełożone [...]* (Lwów: Nakładem Bartłomieja Jabłońskiego i Syna 1830-1840) I-III.

96 *Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament. Na język polski przełożony przez Ks. Jakóba Wujka S. J. [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1844) oraz *Biblia. Księgi Starego Testamentu z łacińskiego na język polski przełożone przez Ks. Jakóba Wujka z Wągrowca [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1846).

97 *Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu. Na język polski przełożone przez Ks. Jakóba Wujka S. J. [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1860).

98 *Biblia łacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, podług tekstu łacińskiego Wulgaty i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. [...]* (Wilno: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego 1861-1864) I-IV. Estreicher (*Bibliografia polska* [Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1916] IV, 550) notuje jeszcze wydanie tej Biblii z lat 1885-1887.

99 *Biblia łacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu łacińskiego Wulgaty, i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. [...]* (Wilno: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego 1896-1898) I-IV.

ratus sacer oraz podwójny komentarz: Jakuba Wujka (w całości) oraz włoskiego jezuitę Giovanniego Stefana Menochio, zwanego w Polsce Menochiuszem (1575-1655). W latach 1873-1874¹⁰⁰ w Warszawie Michał Glücksberg wydrukował dwutomowe wydanie ze skróconym *Apparatus sacer*, ale komentarz Wujka zastąpił nowym, autorstwa Josepha Franza von Allioli'ego (1793-1873). Komentarz Allioli'ego zamiast Wujkowego znajduje się również w dwóch wydaniach warszawskich, wydrukowanych nakładem redakcji „Wędrowca” w latach 1893 i 1895¹⁰¹.

Jeśli chodzi o dziewiętnastowieczne wydania samego Nowego Testamentu, to Wujkowe wstępy do ksiąg i ich grup oraz komentarze odnaleziono w czterech z szesnastu przebadanych wydań. W tym w trzech wydaniach komentarz występował w wersji skróconej, podobnie jak w B1740. W edycji warszawskiej z 1893 r.¹⁰² Wujkowe *Nauki i przestrogi* zastąpiono komentarzem Allioli'ego.

Podsumowując można stwierdzić, że w XIX w. wstępy i komentarze Wujka oraz *Apparatus sacer* (w wersji skróconej) ukazały się w zdecydowanie większej liczbie wydań i w o wiele większej liczbie egzemplarzy niż w wiekach poprzednich, co z pewnością musiało się przełożyć na poszerzenie recepcji tych tekstów. Z drugiej strony, pod koniec stulecia da się zauważyć tendencję do zastępowania przestarzałych Wujkowych komentarzy nowymi.

Badając oddziaływanie Wujkowych wstępów i komentarzy, należy również wziąć pod uwagę sposób i intensywność wykorzystania ich w rozbudowanym i popularnym szkolnictwie prowadzonym przez jezuitów. W szkołach jezuickich kładziono duży nacisk na studium Pisma Świętego oraz różnego rodzaju komentarzy do Biblii, szczególnie Ojców Kościoła. Już w 1578 r. Biblia była nauczana w ramach oddzielnego przedmiotu. Jednak przedmiotem tych studiów był przede wszystkim tekst łacińskiej Wulgaty oraz łacińskie komentarze. Jezuickie szkolnictwo wykorzystywało w procesie kształcenia i formacji język polski, ale pełnił on drugorzędną rolę. Stąd należy wnioskować, że popularna w środowisku jezuickim Biblia Wujka, która zawierała bogaty aparat krytyczny oraz obszernie komentarze stanowiące w dużej mierze kompilację tekstów Ojców Kościoła, musiała odgrywać pewną rolę w ich formacji i kształceniu, ale była to z pewnością tylko rola pomocnicza. W podobny sposób funkcjonowały w jezuickich szkołach inne przekłady biblijne w języku narodowym. Przykładowo w latach

¹⁰⁰ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską. Wydanie nowe z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Michał Glücksberg 1873-1874) I-II.

¹⁰¹ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską. Wydanie nowe z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893, 1895).

¹⁰² *Ilustrowane Pismo Święte Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893).

90. XVI w., a więc zanim ukazały się przekłady Wujka, w Akademii Wileńskiej w niedziele i święta Pismo Świąte w niższych klasach komentowano w języku polskim¹⁰³. Jak widać także tutaj oddziaływanie Biblii Wujka posiadało swoje ograniczenia.

Podsumowanie

Niniejsze studium pokazuje, że po badaniach Pauliny Nicko-Stępień oraz po wstępnych badaniach Tadeusza Rubika musi ulec zmianie paradygmat, czyli pewien wzorzec badań nad tłumaczeniowymi i komentatorskimi pracami ks. Jakuba Wujka. W prowadzonych badaniach konieczna jest konfrontacja Wujkowych tekstów ze źródłami, z których korzystał. Jak pokazały najnowsze badania, prace komentatorskie jezuitów z Wągrowca stanowią w ogromnej części tłumaczenie i kompilację różnych opracowań, które ukazywały się na zachodzie Europy. Na szczególną uwagę zasługuje tu relacja do NTR1582. Czy badania prowadzone w ten sposób wnoszą coś nowego? Zestawienie tekstów źródłowych z polskimi wstępnymi i komentarzami z NT1593 i B1599 pokazało na przykład, że Wujek wzmacniał nieco krytyczny wobec żydów charakter komentarza poprzez dodawanie, w stosunku do angielskiego oryginału, pejoratywnych określeń. Uzupełniał również zdania podmiotem „Żydowie” lub dopełnieniem „lud żydowski” tam, gdzie oryginał kazał się tego tylko domyślać. W przebadanych 71 tekstach odnaleziono cztery przykłady takich zabiegów.

Ponadto sięgnięcie do źródeł pokazuje, że w wielu przypadkach to nie polscy jezuita byli autorami wyrażonych tam poglądów i interpretacji. Czerpali je bowiem z opracowań, które tłumaczyli i redagowali dla własnych celów, choć wyraźnie z tymi poglądami utożsamiali się i zależało im na ich rozpowszechnianiu.

Jeśli chodzi o radykalny, dziś powiedzielibyśmy „niedyplomatyczny” język, a co za tym idzie, także negatywny obraz wyznawców judaizmu, trzeba wziąć pod uwagę charakter epoki, która była naznaczona bardzo intensywną i emocjonalną polemiką religijną. Język używany przy komentowaniu spraw żydowskich w Biblii Wujka nie odbiegał znaczenie od stosowanego w sporach między chrześcijanami różnych denominacji, a nawet, zapewne ze względu na sakralny charakter tekstu, był od niego znacznie łagodniejszy. Krytykujące żydów teksty w biblijnych pracach Wujka nie mają charakteru rasowego. Wujek traktuje ich na równi z „heretykami”, czyli przedstawicielami różnych nurtów reforma-

¹⁰³ Zob. Piechnik, *Początki Akademii Wileńskiej*, 87-88; idem, *Rozkwit Akademii Wileńskiej*, 137-140; idem, *Próby odnowy Akademii*, 223.

cji. Są oni dla niego jeszcze jedną grupą przeciwników religijnych. Dlaczego jednak w NTR1582 niezyczliwe żydom określenia pojawiają się z mniejszą częstotliwością? Wydaje się, że można to łatwo wytłumaczyć. Autorzy komentarza w NTR1582 polemizowali głównie z różnymi nurtami protestanckimi. Problem przeciwników pochodzących z innych religii, szczególnie wyznawców judaizmu, nie był dla nich tak palący, gdyż przeciętny czytelnik NTR1582 mieszkający z Anglii lub we Francji, gdzie książka się ukazała¹⁰⁴, nie miał tak częstych kontaktów z żydami, jak mieszkańcy Pierwszej Rzeczypospolitej. Ortodoksyjni Żydzi zostali wygnani z Anglii w 1290 r., a z Francji w 1306 r.¹⁰⁵ Konflikty wyznaniowe przeciętnego czytelnika NTR1582 z wyznawcami judaizmu nie były więc tak aktualne, jak czytelników przekładów Wujka, którzy z żydami spotykali się na co dzień.

Jak widać w badaniach nad Wujkiem otworzyły się ostatnio nowe perspektywy¹⁰⁶. Wydaje się, że dla zrozumienia metody pracy Wujka jako komentatora tekstów biblijnych najważniejszym byłoby dziś ustalenie źródeł komentarza do Starego Testamentu. Na razie jednak niewiele wiadomo na ten temat, choć sam Wujek podaje całą listę pomocy, z których korzystał pisząc komentarz do Księgi Psalmów, co zapewne ułatwi pracę badaczom, którzy zechcą się zmierzyć z tym tematem¹⁰⁷.

Bibliografia

Literatura źródłowa

Wydania Biblii

Biblia lacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, podług tekstu lacińskiego Wulgaty i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. [...] (Wilno: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego 1861-1864) I-IV.

Biblia lacińsko-polska czyli Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Podług tekstu lacińskiego Wulgaty, i przekładu polskiego X. Jakóba Wujka T. J. z komentarzem Menochiusza T. J. [...] (Wilno: Nakładem i Drukiem Józefa Zawadzkiego 1896-1898) I-IV.

Biblia sacra latino-polonica vulgatae editionis auctoritate Sixti V. et Clemantis VIII. Pont. Max. Recognita summaris et notis theologicis, historicis, et chronologicis illustrata secundum exemplar

¹⁰⁴ Angielscy katolicy musieli opuścić Wyspy Brytyjskie z powodu prześladowań ze strony anglikanów. We francuskim Rheims założyli ośrodek akademicki i drukowali polemiczną literaturę.

¹⁰⁵ *England*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5764-england> (dostęp: 7.02.2019); *France*, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6262-france#anchor40> (dostęp: 7.02.2019).

¹⁰⁶ Całą listę problemów podają: Nicko-Stępień, *Nowy Testament*; Rubik, „Czy Jakub Wujek znał angielski?”, 242-250.

¹⁰⁷ *Zob. Psalterz Dawidów teraz znowu z lacińskiego, z greckiego i z żydowskiego na polski język z pilnością przełożony i argumentami i annotacjami objaśniony [...]* (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1594) 14-15. Por. Pietkiewicz, *W poszukiwaniu*, 221-223.

- latinum R. P. Thomae Aqu. Erhardi, ord. S. Benedicti Polonicum vero R. P. Jacobi Wuykii, S. J. theologi, reimpressa* (Vratislaviae: Typis Academicis 1771).
- Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu, według łacińskiego przekładu starego, w Kościele powszechnym przyjętego, na polski język znowu z pilnością przełożone [...]* (Lwów: Nakładem Bartłomieja Jabłońskiego i Syna 1839-1840).
- Biblia to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu. Na język polski przełożone przez Ks. Jakóba Wujka S. J. [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1860).
- Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego w Kościele powszechnym przyjętego na polski język znowu z pilnością przełożone [...]* (Kraków: Drukarnia Łazarzowa 1599) (=B1599).
- Biblia, to jest księgi Starego i Nowego Testamentu według łacińskiego przekładu starego w Kościele powszechnym przyjętego na polski język znowu z pilnością przełożone [...]* (Wrocław: Drukarnia Akademicka Coll. Soc. Iesu 1740) (=B1740 [dla całości]; BST1740 [Stary Testament; oddzielna paginacja]; BNT1740 [Nowy Testament; oddzielna paginacja]).
- Biblia. Księgi Starego Testamentu z łacińskiego na język polski przełożone przez Ks. Jakóba Wujka z Wągrowca [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1846).
- Ilustrowane Pismo Święte Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893).
- The New Testament of Jesus Christ, Translated Faithfully into English out of the authentical Latin, according the best corrected copies of the same, diligently conferred with the Greeke and other editions in divers languages: With arguments of bookes and chapters, annotations, and other necessarie helpes, for the better understanding of the text, and specially for the discovery of the corruptions of divers late translations, and for clearing the controversies in religion, of these daies: in the English College of Rhemes* (Rhemes: John Fogny 1582) (=NTR1582).
- Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament. Na język polski przełożony przez Ks. Jakóba Wujka S. J. [...]* (Lipsk: Nakładem J. Baumgaertnera 1844).
- Nowy Pana naszego Jezusa Chrystusa Testament. Przez X. Jakuba Wujka Societatis Jesu na polski język przełożony. I. Cztery Ewangelie [...]. II. Listy [...]* (Chełmno: [s.n.] 1772).
- Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa, znowu z łacińskiego i z greckiego na polskie wierne a szczyrze przełożony i argumentami abo summariuszami każdych ksiąg i rozdziałów i annotacjami po brzegach objaśniony [...]* (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1593) (=NT1593).
- Nowy Testament Pana naszego Jezusa Chrystusa, znowu z łacińskiego i z greckiego na polskie wierne a szczyrze przełożony [...]* (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1594).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską. Wydanie nowe z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Nakładem Redakcji „Wędrowca” 1893, 1895).
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu podług tekstu łacińskiego Wulgaty. Przekład X. Jakóba Wujka zatwierdzony przez Stolicę Apostolską. Wydanie nowe z objaśnieniami podług J. Fr. Allioli [...]* (Warszawa: Michał Glücksberg 1873-1874) I-II.
- Psalterz Dawidów teraz znowu z łacińskiego, z greckiego i z żydowskiego na polski język z pilnością przełożony i argumentami i annotacjami objaśniony [...]* (Kraków: Andrzej Piotrkowczyk 1594).

Inne źródła

Disputationes Roberti Bellarmini Politiani, Societatis Iesv, De Controversiis Christianae Fidei, Adversus huius temporis Haereticos: Tribus Tomis comprehensae. Primi Tomi. Tertia Controversia Generalis, De Summo Pontifice (Ingolstadii: Sartorius 1587).

Eusebius Hieronymus Stridonensis, *De viris illustribus*, http://khazarzar.skeptik.net/books/hieronym/viris_1.htm (dostęp: 8.04.2017).

„Incipit praefatio sancti Hieronymi presbiteri in Evangelio”, *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, wyd. 4 (red. R. Weber *et al.*) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1994, 2003) 1515-1516.

„Incipit prologus sancti Hieronymi in Libro Regum”, *Biblia Sacra iuxta vulgatam versionem*, wyd. 4 (red. R. Weber *et al.*) (Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft 1994, 2003) 364-366.

Ireneusz z Lyonu, *Adversus haereses* (tł. J. Brylowski) (Źródła Wiary; Pelplin: Bernardinum 2018).

Rękopis Biblioteki Jagiellońskiej, Nr 5198, Annales Collegii Posnaniensis, t. I, f. 39, Annus 1598.

Wielewicz, J., *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u ś. Barbary w Krakowie od r. 1579 do r. 1599 (włącznie)* (Scriptores Rerum Polonicarum 7; Kraków: Akademia Umiejętności 1881).

Wielewicz, J., *Dziennik spraw domu zakonnego OO. Jezuitów u św. Barbary w Krakowie od r. 1609 do r. 1619 (włącznie)* (Scriptores Rerum Polonicarum 14; Kraków: Akademia Umiejętności 1889).

Literatura pomocnicza

Bednarz, M., „Rabb (Rabbus, Rab) Justus”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1986) XXIX, 541-543.

Drzymała, K., *Ks. Stanisław Grodzicki* (Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy 1973).

Drzymała, K., „Wpływ ks. Stanisława Grodzickiego T.J. na tłumaczenie «Biblii» ks. Jakuba Wujka T.J.”, *Polonia Sacra* 4/1 (1951) 71-80.

England, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/5764-england> (dostęp: 17.05.2019).

Estreicher K. (red.), *Bibliografia polska. IV. R-U. XXXIII. Wil-Y* (Kraków: Polska Akademia Umiejętności 1916, 1939).

France, <http://www.jewishencyclopedia.com/articles/6262-france#anchor40> (dostęp: 7.02.2019).

Frick, D., „Anglo-Polonica. The Rheims New Testament of 1582 and the Making of the Polish Catholic Bible”, *The Polish Review* 36/1 (1991) 47-67.

Frick, D., *Polish Sacred Philology in the Reformation and the Counter-Reformation. Chapters in the History of the Controversies (1551-1632)* (Modern Philology 123; Berkeley, CA – Los Angeles, CA – London: University of California Press 1989).

Grzebień, L., „Brant (Brand) Jan”, *Słownik polskich teologów katolickich* (red. H.E. Wyczawski) (Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1981) I, 210-211.

Natoński, B., „Łaszcz Marcin”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1973) XVIII, 262-265.

Natoński, B., „Radziwiński (Radzymiński) Adrian”, *Polski słownik biograficzny* (red. E. Rostworowski *et al.*) (Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo PAN 1987) XXX, 87-88.

- Nicko-Stępień, P., „Louvain Edition of the Vulgate and the New Testament in the Translation by Jakub Wujek from 1593 Study of Matthew 16:13-20”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61/SI (2017), 147-166.
- Nicko-Stępień, P., *Nowy Testament w tłumaczeniu ks. Jakuba Wujka z 1593 roku. Studium wykorzystania źródeł na przykładzie tekstów Piotrowych* (Dys. PWT; Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny 2018).
- Nicko-Stępień, P., „Wulgata Łowańska a Nowy Testament w przekładzie ks. Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Mt 16, 13-20”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 59 (2015) 47-66.
- Nicko-Stępień, P., „Źródła dla komentarza tekstowego Nowego Testamentu w tłumaczeniu Jakuba Wujka z roku 1593. Studium Dz 2, 14-36”, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 61 (2017) 235-257.
- Piechnik, L., *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599* (Dzieje Akademii Wileńskiej 1; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1984).
- Piechnik, L., *Powstanie i rozwój jezuickiej „Ratio studiorum” (1548-1599)* (Studia i Materiały do Dziejów Jezuitów Polskich 11; Kraków: WAM – Ignatianum 2003).
- Piechnik, L., *Próby odnowy Akademii Wileńskiej po klęsce Potopu i okres 1655-1730* (Dzieje Akademii Wileńskiej 3; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1987).
- Piechnik, L., *Rozkwit Akademii Wileńskiej 1600-1655* (Dzieje Akademii Wileńskiej 2; Rzym: Institutum Historicum Societatis Jesu 1983).
- Pietkiewicz, R., *Biblia Polonorum. Historia Biblii w języku polskim. I. Od początku do 1638 roku* (Poznań: Pallottinum 2016).
- Pietkiewicz, R., „Jews and Their Language in Wujek’s Bible 1599”, *Wrocławski Przegląd Teologiczny* 26/1 (2018) 9-18.
- Pietkiewicz, R., „Nowe «pilne weźrzenie» w biblijne przykłady Szymona Budnego”, *Abychmy w ten przekład pilnie weźrzeni. Wobec tłumaczenia tekstów dawnych* (red. A. Bielak) (Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2014) 129-146.
- Pietkiewicz, R., *W poszukiwaniu „szczyrego słowa Bożego”. Recepcja zachodnioeuropejskiej hebraistyki w studiach chrześcijańskich w Rzeczypospolitej doby renesansu* (Rozprawy Naukowe PWT 86; Wrocław: Papieski Wydział Teologiczny we Wrocławiu 2011).
- Poplatek, J., „Obecny stan badań nad życiem Jakuba Wujka T.J. i program dalszej pracy”, *Polonia Sacra* 3/1-2 (1950) 20-91.
- Rubik, T., „Czy Jakub Wujek znał angielski? «Nowy Testament» z 1593 roku i angielskie źródło jego paratekstu”, *Pamiętnik Literacki* 109/4 (2018) 235-250.
- Rubik, T., „«Grzech bałwochwalstwa jest nie w czynieniu bałwanów albo obrazów»” – przekład Biblii Jakuba Wujka wobec problemu przedstawień kultowych”, *Rocznik Przemyski* 54/2 (2018) 33-43.
- Rubik, T., „«Zgromadzenie marnych» – «zbór marności». Ingerencje cenzorów w Psalterz przekładu Jakuba Wujka”, *Figura heretyka w nowożytnych sporach konfesyjnych* (red. A. Bielak – W. Kordyżon) (Warszawa: Uniwersytet Warszawski 2017) 213-231.
- Sikora, A.R., „Reedycje Biblii ks. Jakuba Wujka z 1599 roku”, *Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego. Artykuły opracowane na podstawie referatów wygłoszonych na sesji naukowej pt. „Biblia Jakuba Wujka w życiu i kulturze narodu polskiego”*, w *Poznaniu w dniu 25 października 2012 r.* (red. R. Słowiński) (Poznań: PAN 2013) 101-123.
- Smereka, W., „Wstęp”, *Nowy Testament w przekładzie Ks. Dr Jakuba Wujka T.J. z roku 1593* (red. W. Smereka) (Kraków: Polskie Towarzystwo Teologiczne 1966) VII-XLVIII.